

Čeština do 13. století

Kdo jsme?

Příchod Slovanů – okolo 544 n. l., možná i dřív.

Germáni (Markomani, Langobardi) od 1. stol. př. n. l. do příchodu Slovanů (*Říp*).

Keltové – od 4. stol. do 1. stol. př. n. l. do příchodu Germánů.

Předtím obyvatelstvo **předkeltské, praevropské** (*Morava*).

Tacitus: „Posud jméno *Boihaemi* trvá a ukazuje na starou památku místa, ačkoli obyvatelé se změnili“. Podle keltského kmene Bójů. Srov. Bohemia a NESČ.

O kontinuitě obyvatelstva svědčí názvy řek a hor: *Vltava* – složenina z *wilphia* 'divoký' a *ahwa* 'řeka'. Oba komponenty germánské, ale první může být i keltský (velšské *gwylt* 'divoký').

Morava – název předkeltský, praevropský. *Mor-* 'voda', viz lat. *mare*, příp. *-ava* je z germ. *ahwa* 'voda'. Toto slovo se stalo sufixem k odvozování názvů řek.

V dnešní slovní zásobě lze sledovat dědictví praevropské (předindoevropské 7000-3000), **keltské** a **raně germánské**. Praevropského původu jsou patrně slova *habr*, *jedle*, *len*, *oves*, *beran*, možná *kůň*, *železo*. Jde o frekventovaný výsek staré reality. Keltského původu jsou patrně – kromě *propríi* – apelativa *krov*, *stříbro* a několik málo dalších. Starých slov germánského původu je více, např. *osel*, *skot*, možná *chléb*, dále *lék*, *sklo*, *pluk*, *koupit*. Z toho plyne, že tato pradávna etnika nezasáhla naši populaci nijak podstatně.

Viz: Blažek, V.: Keltové – Germáni – Slované. In Hladká-Karlík: Čeština – univerzália a specifika 2, Brno 2000.

První zmínky o češtině

Naši slovanští předkové zprvu písmo neužívali. Potřeba písma vyvstala až s příchodem křesťanství, neboť církve trvala na písemné fixaci svého učení.

Pokusy o zavedení křesťanství: od poloviny 7. stol. (v životopise sv. Amanda se uvádí, že se pokoušel hlásat Kristovo evangelium na sever od Dunaje, ale neúspěšně), dále údaj análů (letopisů) fuldských o pokřtění 14 českých knížat r. 845 v Řezně, nebo archeologické nálezy křesťanských chrámů na území velké Moravy v Modré u Uh. Hradiště nebo ve Znojmě (1. polovina 9.stol.) Teprve mise cyrilometodějská, zahájená r. 863 a založená na staroslověnštině (dále stsl.), byla úspěšná. Stsl. vytvořili oba bratři ještě v Soluni (Thessaloniki); vychází z jižního, makedonského dialektu praslovanštiny (dále psl.). Tak vznikla klasická stsl. Bylo pro ni vytvořeno písmo (hlaholice) a byly do ní přeloženy základní liturgické knihy.

Klasická stsl. měla jihoslovanské hláskové rysy (např. tzv. *l*-epentetické *X* měkkým retnicím – *zemlja x zem'a*). Pro šíření křesťanství bylo potřeba stsl. zdokonalit po stránce pojmenovací a syntaktické. Chybějící slovní zásoba se doplňovala přímým přejímáním z řečtiny – *evangelije*, kalkováním – hlavně kompozita (ta v psl. častá jinak nebyla) – *zakonoučitelъ*. Při syntaktických inovacích působila řecká konstrukce jako vzor, stsl. si ji dotvořila podle svých schopností a potřeb (např. paradigmatické *m*-ových participií – *znajemъ* atd.).

Tak byl na bázi všedního mluveného útvaru záměrně vybudován intelektualizovaný jazyk, který byl schopen sloužit náročným teologickým potřebám.

Moravská stsl.: na velké Moravě stsl. literatura přeložená i původní (Život Konstantinův, Život Metodějův). Kyjevské listy – reprezentant mor. redakce se zsl. rysy: *помощь X -штѣ* (v rkp. bulharsko-mak. původu z konce 10. a počátku 11. stol.), lexikální moravismy – *velmi*, přejímky a kalky z němčiny (*mnich*) a latiny (*misa – mьša; ite, missa est (contio) = jděte, shromáždění se rozpouští*).

Stsl. české redakce se objevuje po zániku Velké Moravy v Čechách. Zde stsl. kultura pokračovala až do zákazu slovanské liturgie a vyhnání slovanských mnichů ze Sázavského kláštera r. 1097. Z té doby pochází jediný text – Pražské zlomky hlaholské (polovina 11.stol.). Mají stejné zsl. odchylky jako Kyjevské listy, **svědčí tedy o kontinuitě stsl. kultury v našich zemích**. Do té doby patrně spadá hymnus Hospodine, pomiluj ny (paleoslovenismy *hospodin, spas, žizn, mir*). Koexistence homonym *mir* 'svět' i 'mír'.

Též řada církevněslovanských textů zachovaných jinde ukazuje na svůj český původ: např. dvě legendy o sv. Václavovi, legenda o sv. Ludmile... Svědectví o českém původu jsou jednak slova (*milovat, kostel, bratr*), jednak fakta (čeští svatí). Jsou to však pozdní opisy.

Stále aktuální je otázka kontinuity a diskontinuity stsl. vzdělanosti mezi obdobím velkomoravským a v přemyslovských Čechách. Někteří badatelé

upřednostňují diskontinuitu (historik Graus: nejsou hist. zprávy), jiní jsou přesvědčeni jak o plynulém vývoji, tak o pokračování jistých společensko-správních struktur na Moravě (archeologický průzkum) i po rozpadu Velké Moravy (Vl. Kyas, nově Fr. Čajka ze Slovanského ústavu). Např. archeologické výzkumy v Olomouci nepřinesly žádné podstatné svědectví o nějakém zničujícím konfliktu (kontinuita pohřbívání až do 11. stol.). Zdá se, že na tomto území patrně přežívaly lokální politicko-mocensko-správní a možná i církevní struktury. Např. Vl. Kyas předpokládal už v r. 1981, 1) že část slovanských kněží se po jejich vyhnání v r. 886 na Moravu vrátila, zvláště na území mimo politické centrum, které upadalo; 2) nepovažuje úplné vyhnání všech slovanských kněží na Moravě za proveditelné; 3) domnívá se, že v mor. biskupství 10. stol. byla provozována oficiální lat. liturgie s jistou tolerancí slovan. bohoslužby.

Po zrušení Sázavského kláštera r. 1097 byli slovanští mnichové vyhnáni ze země a jako psaný a literární jazyk se zcela uplatnila latina. Přesto ve 12. stol. vznikly dvojice česko-csl. glosy, tj. zápisy překladu některých slov latinského textu: Vídeňské (Jagic'ovy) glosy v textu evangelia sv. Matouše (asi 120 míst) a Svatořehořské (Pražské, Paterovy) glosy v textu Dialogu Řehoře Velikého (asi 400). Obojí byly psány latinkou: *izdrezana* 'vyřezaná', nestažené *stojal by* x českému *stál by* atd. Je to důkaz, že se církevněslovanské podoby držely po zániku Sázavského kláštera v ústní tradici. J. VINTR (Ostravské rukopisy, 2014)

se domnívá, že tyto glosy vepisovali do latinského textu mniši vyhnaní ze Sázavského kláštera. Glosy sloužily mnichům jako pomůcky pro překlad. Podávají skicovitý obraz tehdejší kulturní variety češtiny i svědectví o tehdejších klášterním a kulturním životě.

Význam stsl. pro vytvoření spisovné češtiny: Povědomí o tom, že je možno použít obecně srozumitelného domácího jazyka k interpretaci náboženských textů, vedlo k pokusům o užití češtiny jako psaného i jako literárního jazyka. To se projevilo ve stol. 13. Čeština se totiž jako první z národních slovanských jazyků stala jazykem spisovným, literárním.

Přípravné období 1150 – 1300

Nejstarší sídelní oblasti se stálými sídly byly v úrodných nížinách Čech, Moravy a Slezska v blízkosti velkých řek – Ohře, Vltavy, Labe, Moravy, Dyje, Svratky a Opavy (s průměrnou roční teplotou vyšší než 8 stupňů Celsia). Českomoravská vrchovina byla tehdy pralesem, jímž procházelo jen málo cest spojujících Čechy s Moravou. Česko-moravské rozdíly ale nebyly velké: *ves : dědina, hubený : chudý, bláto : blato* atd. Někdejší kmenové rozdělení se v češtině (ani staré) neodrazilo. Pro vývoj naší společnosti i jejího jazyka byla důležitá postupná centralizace státní moci v rukou Přemyslovců; dovršena byla ve 13. stol.

Komplexnější obraz o stavu češtiny získáváme jen nesnadno, protože **funkci kulturního jazyka v celém potřebném rozsahu začala plnit latina.**

Z tohoto období máme dochovány jen **nesouvislé písemné památky**, souvislé pocházejí až z 2. pol. 13. stol., proto období přípravné (raná stará čeština – viz NESČ).

I.Bohemika – česká slova v cizojazyčných písemnostech, která tvůrci nebo písaři textů nechtěli nebo nemohli přeložit: především vlastní jména (*in urbe Gradec*, tj. Hradec, *Bogumil*, tj. Bohumil), méně často apelativa, zvláště termíny: *grnečné* 'poplatek z hrnců', dále zpřesnění latinského překladu – *hajní* 'custode silve'.

Nejstarší bohemika (10.-11. stol.): *Mělník, Svatopluk, Václav* ve starých podobách) na českých denárech z 10. stol.

Zdroje bohemik

1. prameny diplomatické povahy; *Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae 1-6*, dále CDB (do 1283). Obsahuje několik tisíc různých antroponym a toponym a několik desítek apelativ: *Budislav, Václav, Vojtěch, Dobromír, Milota, Závaša, Hlava; Záchlum, Podskalé, Mezilesici, Lúky, Žďár, Olešná, Čáslav; jalovic'a, stráž.*

2. Kosmova *Chronica Boemorum* z poč. 12. stol., příklady bohemik: *Tetka, L'ubuša, Přemysl, Borivoj, Vyšegrad, Lučane...*; uvádí řadu dalších jmen, např. v kontextu: *Quia vero secundi ordinis milites cum preda iam precesserant, in hac pugna soli tantum nobiles interierunt, Alexius, Ratibor gener suus, Branis cum fratre Zlava et alii quam plurimi; Preda comes amisso pede vix mortem evasit.* (Bretholz, 1923:143) Překlad: A poněvadž bojovníci druhého řádu již odešli napřed s kořistí, zahynuli v této bitvě toliko samí urození: **Aleš**, jeho zeť **Ratibor, Branis** s bratrem **Slávou** a velmi mnoho jiných. Předák **Předa**, přišed

o nohu, sotva vyvážel životem. (Kosmova Kronika česká, 1975:162). – Vzácně jsou jména uváděna v českých pádových formách (akuz. *L'utoměřice*, gen. *Vršovic*). X V listinách (CDB) se jména většinou neskloňují, popř. mají pádové formy lat.: akuz. *Miroslaum*, *Chvalek* > *Chvalko*, gen. *Chvalkonis*.

3. Nekrology/ nekrologia: *Nekrolog podlažický* (NP), *Nekrolog ostrovský*, *Nekrolog břevnovský*. Nejvýznamnější a nejrozsáhlejší je *Nekrolog podlažický* (celkem 1538 antroponym), součást kodexu zvaného *Liber gigas*, *Codex giganteus* nebo *Ďáblova bible* o rozměrech 920 mm × 505 mm × 22 mm, původně 320 pergamenových listů o průměrné velikosti 890 mm × 490 mm, váha přibližně 75 kg. Podobněji NESČ a *Nekrolog podlažický*.

Význam bohemik pro češtinu

Grafika: svědectví o tehdejší grafice tradičně nazývané primitivní pravopis.

Hláskosloví. NP: 'a > ě – *Zauissa*, tj. Záviša, *Bogusse*, tj. Bogušě, 1169 *Bohuslaus*, 1237 *Orfechov*, přehláska 'a > ě (1175 *Závišě*) atd.

Tvoření slov. Doklady o existenci určitých slovotvorných typů: 1) názvy nositelů vlastnosti: -oň (< , později , *Mladoň* < *mladý*), -oňa (*Glupoňa* < *glupý*, později *hlupý*), -ec' (*Hol'ec'*), -icě (*Černicě*), -ák (*Malák*), -ek (*Dobrek*, stč. *dobrek* 'mocný člověk'), 2) názvy vlastností: -ost' (*Milost'*, *Radost'*), 3) jména činitelská: -ar' (*Běgar'*, později dol. stč. *běhař* 'běžec, posel'), 4) jména konatelská: -ák (*Modlák* 'kdo uctívá modly'), 5) deminutiva a na ně navazující hypokoristika s příponami -ek (*Ščítek* < *ščit* 'štit', *Ščit*; *Janek*,

Mojek < *Mojmír*), *-ka* (*Sobotka* < *sobota*, *Sobota*, *Nedělka* < *neděle*, *Neděle*, *Helka*, *Bogunka* < *Boguna*; jména zakončená na *-a* mohou být mužská i ženská), *-ík* (*Janík*, *Tomík*, *Pavlík*). 6) Vedle k-ových sufixů patří mezi nejproduktivnější hypokoristické formanty sufixy š-ové (*-eš* – *Beneš*, *Mareš*, *-oš* – *Svoš*, *Jaroš*, *-ušě* – *Petrušě* atd.), a dále např. formant *-ata* (*Chvalata*).

Apelativní slovní zásoba: *Osel*, *Zvěř* 'zvíře', *Kalina*, *Mech/Měch*, *Čáša*, *Sviecě*, *Mramor*, *Lúky*, *Hory*, *Rataji*, *Buková*, *Bobrová*, názvy povolání – *kožělug*, *čášník*, *stráž*, termíny – *nárok* 'žaloba', v této době má svůj počátek dodnes živý slovotvorný typ odvozující názvy poplatků: stč. *grnečné* 'celní poplatek z hrnců', *vstupné*, total. *všimné* 'úplatek', dnešní *držhubné* 'úplatek za mlčení', *pastelkovné*...

Svědectví o pojmenovacích zvyklostech: V repertoáru antroponym obsažených v NP převládají jména domácího původu (asi 80 % všech jmen), v listinných bohemikách jsou zase na konci 13. století ve výrazné většině jména přejatá (72 % všech jmen). Oba prameny se liší také ve způsobu identifikace. V nekrolozích jsou častější pouhá jména, a to bez ohledu na skutečnost, že se některá z nich opakují (např. *Janek* se v NP opakovalo 13x, nebo k jednomu dni mohli být zapsáni dva zemřelí stejným jménem). Naproti tomu v listinách je oficiální osobní jméno často provázeno nějakým nepropriálním doplněním, popř. doplňkovým jménem (1169 *Vitko dapifer*, 1174 *Boguša Svár*).

Podrobněji NESČ, Pleskalová, J.: *Tvoření nejstarších českých osobních jmen*, 1998; Čornejová, M.: *Tvoření nejstarších českých místních jmen*, 2009.

II. Glosy – překlady jednotlivých slov v cizojazyčném textu, později překlady větších úryvků, vět a souvětí. Předností je možnost bezprostředního srovnání s cizojazyčnou předlohou. 1. Glosy v textech hebrejských (Židé na našem území asi od 9. stol.), viz Bláha et al.: Kenaanské glosy..., 2015: zápisy českých slov a frází hebrejským písmem v 11–13. stol. Korpus obsahuje asi 200 lex. jednotek, obsahuje útržky konverzace a podle autorů publikace i nejstarší české věty: *dej mi půl čtvrtky* – při nákupu masa; *lopatka, motyka, veslo, rataj, konvica*... Materiál je sice jedinečný, ale jsou to jen opisy, ne originály. – na rozdíl od četnějších glos lat. 2. Glosy v lat. textech: Glosy bývají považovány za předchůdce překladových slovníků. Známé jsou glosy ve slovníku *Mater verborum* (encyklopedické dílo, obsahuje výklad slov lat., řeckých a hebrejských užívaných u latinských spisovatelů klasické i křesťanské epochy). Jsou zde tři vrstvy glos, příklady: *káně, svinař, hrách, luk, nit, brieza, klas*... Nadto obsahuje tento slovník i falsa obrozenská (asi 1200). Odhalil je 1877 A. Patera, známý vydavatel stč. památek. Dále stojí za zmínku glosy v Homilárii opatovickém z 2.pol. 13. stol., protože už obsahují překlady celých větných úseků, vět a souvětí z lat. textu kázání pocházejícího z 12. stol. Je zde patrné úsilí, které bylo třeba vynaložit k tomu, aby byl latinský text adekvátně přetlumočen i z hlediska syntaktického. Nebylo to snadné, protože čeština byla do té doby pouze jazykem mluveným. Zdařilejší překlad představují některé glosy v Túlci sv. Bonaventury z poloviny 13. stol.

Hore mně hospodine mój. neb otevšad mně boj i válka. otevšad šípi letie. otevšad nebezpečnstvie. otevšad překaza i škoda. kamoškolivěk se obrácu...

Zde jsou zárodky interpunkce!

III. Přípisky jsou rané samostatné záznamy v českém jazyce nevážící se na cizojazyčný text. K nejstarším přípiskům patří věta, kterou obsahuje nejstarší dochovaná lat. rukopisná kniha břevnovského kláštera z 10. stol., tedy z doby, kdy plnila v čes. zemích funkci kulturního jazyka církevní slovanština (staroslověnština.) Je vnímána jako slovanské konstatování o lásce některých lidí (mnichů?) k Metodějovi“ a přepisována jako *Strachotě lnú tacií*, tj. takoví lnou k Metoději. Za „první“ české věty jsou však tradičně považovány dvě české věty či spíše souvětí připsané na poč. 13. stol. do zakládací listiny kapituly litoměřické. Přestože bývá jejich prvenství co do výskytu první české věty (souvětí) zpochybňováno, neboť v latinských i hebrejských textech nacházíme řadu českých glos z 12. stol., které by bylo možno za věty považovat, jejich prvenství jako spontánního výtvoru, tj. bez cizojazyčné předlohy, prozatím zůstává. Vzhledem k nejednoznačné grafice není ve znění přípisku jednoty. Např. transliterace podle CDB I (1907:59–60): *Paueł dal gest Ploscouicih zemu. Wlah dal gęst Dolas zemu bogu i suiatemu Scepanu se duęma dusnicoma, Boguceęa a Sedlatu.* Litera *ę* původně označovala v lat. textech diftong *ae*, později, v době vyhotovení přípisku, je už jen zdobným prvkem náhodně používaným namísto *e*. V CDB se při transliteraci nerozlišuje kulaté/okrouhlé

s a dlouhé *f* a jednotlivá slova se od sebe důsledně oddělují. Podrobněji NESČ, Raná stará čeština.

Pokusy o překlady náboženského textu. Nejprve byly překládány žaltáře, protože byly určeny ke zpěvu při bohoslužbě. První překladatelské pokusy spadají právě do konce 13. stol. Obecně se uznává, že pět nejstarších rukopisných překladů žaltáře dochovaných ze 14. stol. jsou s velkou pravděpodobností opisy starší předlohy z konce stol. 13. Tato předpokládaná předloha vznikla překladem latinského originálu, který vznikl na konci 13. stol. Patrně byl tento nedochovaný nejstarší překlad určen pro šlechtičny, které neuměly latinsky. Jeden z nich, Žaltář Wittenberský z poloviny 14. stol., svou grafickou podobou naznačuje způsob svého vzniku. Český text je vepsán červeně mezi řádky textu latinského, tedy má povahu glos.

Druhým okruhem, kam pronikla čeština, je **oblast administrativní a diplomatická**. Ale jen výjimečně, protože tuto funkci měla latina. Z počátku 13. stol. pochází výše citovaný přípisek o převodu majetku.

Na konci 13. stol. se objevují **dva původní literární texty**. Ostrovská píseň – 16 veršů o čtyřech strofách : *Slovo do světa stvořenie*

v božství schováno,

jež pro Evino zhřešenie

na svět posláno... (schéma 8a 5b 8a 5b)

Text je původní, nepřeložený, dosahuje úrovně dobových vzorů.

Kunhutina modlitba – 152 verše ve 38 strofách, schéma 8a, 8a, 8a :

Vítaj král'u všemohúci... Neologismy: *zbavitel, slavitel, krmitel, umnoženie...*

Obě skladby jsou náročné, svědčí o autorově vzdělanosti i vyspělosti publika, jemuž byly určeny. Jistě starší je dodnes dochovaná píseň *Svatý Václave*, jak ukazuje její forma.

Slovní zásoba češtiny ve 12.-13. stol.

Náboženská terminologie: početná vrstva výrazů **zdeděných z psl.**, jejichž původní význam byl odlišný a jež nabyly v křesťanství nových významů: *bóh* '(šťastný) úděl' – *Bogučaja, duch* – pův. 'dech', *hřiech* pův. 'chyba', *nebe* 'obloha, mraky', *spásti* 'chránit', *svatý* 'mocný' – *Svatopluk* 'kdo má mocné vojsko'... **Paleoslovenismy:** *Hospodin, chrám, modliti se*, některá slova byla ve srovnání se stsl. obměněna: *blahoslaviti* proti pův. *blagosloviti*... Takové případy jsou **svědectvím pro kontinuitu staroslověnské kultury** v raných dobách přemyslovských Čech.

Některá slova, která má čeština společná se stsl., je **původu latinského:** *kmotra* (*commater* – slovo *kmotr* vzniklo přechýlením žen.podoby!), *koleda* (*Calendae*), *kříž* (asi ze severoitalské výslovnosti klasického lat. *crux*), *mšě* (*missa*), *pohan* (*paganus* 'venkovan'). Samostatně vytvořené termíny: *kázati, kněz* 'duchovní osoba'. Pojmenování přejatá z latiny (některá z nich jsou původu řeckého): *apoštol, bířmovati, evanjelium, kostel*; kalky: *svědomie* (*conscientia*), *prvorodilý* (*primogenitus*). Řada latinských slov se k nám dostala německým zprostředkováním: *fara* (*parochia, Pfarre*), *kalich* (*calix, kelch*), *mnich* (řec.-lat. *monicus*, něm. *munih*]). ...

Civilizační vrstva slovní zásoby: Německá slova (*oř, turnaj, šurm; lán, hrabě, říšě, šlechta; plac, rynk, rychtář...*), nebo němčinou zprostředkovaná (*cihla*, lat. *tegula*, něm. *ziegel, mlýn* < lat. *molina*, něm. *mulin*).

Tvoření nových českých slov – produktivní typy: Jména osob se sufixem *-ník* (*škodník - nocens*, podobně *zlobivník – malignans*), jména činitelská se sufixem *-tel* (*vyprostitel, přijimatel*), dějová jména se sufixem *-nie/-tie* (*žehnanie, kázanie*), názvy vlastností se sufixem *-(en)stvie* (*blahoslavenstvie, túžebenstvie*).

Dějová adjektiva vytvářena adjektivizací participií *nt-ových* (*kochající < kochající, dnes kochajíc*) apod.

Primitivní pravopis, zárodky interpunkce viz přílohu.

Spisovný jazyk takto se konstituující byl v podstatě jednotný. Nářeční prvky se v tomto období nevyskytují. Jeho základem byl jazyk Prahy i v době pozdější, z níž pochází větší množství textů, jsou nářeční prvky spíše výjimkou.

Čeština se během těchto dvou století dokonale připravila pro funkci literárního jazyka. Prvním stimulem k tomu procesu byla historická okolnost odstranění staroslověnštiny k r. 1097 a dále přežívající povědomí o staroslověnštině ve funkci kulturní a pokusy použít v této roli češtiny. Datují se už od počátku 12. stol.

Tento postupně se utvářející spisovný jazyk měl už vliv mimo vlastní české území. České země patrně zprostředkovaly šíření křesťanství v Polsku (kníže Mieško po sňatku s Doubravou, sestrou Boleslava II). Tehdejší náboženská terminologie byla zčásti přejata z češtiny (české termíny původu *stsl. – smiłowac*

się – čes. *smilovat se*, původu latinského – *lucyper* – čes. *luciper*, lat. *luciferus*

atd. V dalších obdobích vliv češtiny na polštinu ještě více zesílil.

